

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Bódi Zsuzsanna

A salgótarjáni házicselések és alkalmazói (1920-1944)

Történelemtudományok Doktori Iskola

Dr. Erdődy Gábor Dsc. egyetemi tanár, MTA (Történelemtudomány)
doktora, tanszékvezető – Doktori Iskola vezetője

Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtörténet Doktori Program

Dr. Sonkoly Gábor CSc., docteur de l'EHESS, habilitált Egyetemi docens
– Program vezetője

A bizottság tagjai és tud. fokozatuk:

Dr. Granasztói György Dsc., habilitált egyetemi tanár, Prof. Emeritus

Dr. Mátay Mónika Ph.D, egyetemi adjunktus

Dr. habil Czoch Gábor Ph.D egyetemi docens

Dr. Czetz Balázs Ph.D

Dr. Sipos András Ph.D

Dr. Lukács Anikó Ph.D

Dr. Szívós Erika Ph.D egyetemi adjunktus

Témavezető és tud. fokozata:

Dr. habil Bódy Zsombor Ph.D egyetemi docens

Budapest, 2015

Salgótarján társadalomtörténetének mellőzött kérdése volt a város házicselédjei és cseléd tartói életének bemutatása és elemzése. Mivel a cseléd tartás a polgári társadalmak közös jellemző vonása, valamint a női munkavállalás egyik leggyakoribb formája volt a huszadik század első felében, ráadásul fontos adalékokkal szolgálhat a társadalmi nem kutatásához is, – közel sem mellékes szegmense egy társadalom életének. Azonban a kevés forrás miatt nehéz átfogó képet adni a cselédekről és tartóikról.

Jelen esetben szerencsés módon egyedülálló forrás adott lehetőséget és egyben ihletet is ennek a dolgozatnak a megszületéséhez: országos tekintetben csak a Nógrád Megyei Levéltárban maradtak fenn az Országos Társadalombiztosító Intézet ún. Háztartási alkalmazott nyilvántartó kartonjai, melyek a Salgótarjánban cselédeket tartók neve szerint vannak ABC sorrendben rendezve. Egy-egy karton tartalmazza tehát a cseléd tartó nevét, lakcímét és foglalkozását, majd alatta, időrendben, az általa alkalmazott cselédek nevét, születési évét és az alkalmazás kezdő és vég dátumát, mindezt az 1920-1944 közötti időszakban.¹

Maga a forrás típusa tehát egyértelmű utat mutatott első látásra, hiszen lehetőséget adott különböző statisztikai adatok nyerésére és így a struktúra felőli megközelítésre. Ezek az adatok lehetővé teszik a jellemző tendenciák megállapítását, az átlagos megfestését, segítenek közelebb kerülni a cselédek és cseléd tartók társadalmához, de a kép kizárólag erre a forrásra támaszkodva fekete-fehér marad, hiszen kimaradnak az egyéni sorsok, a számok mögött elvész az egyedi.

Így igyekeztem más forrásokra támaszkodva is megközelíteni a cselédek és a cseléd tartók életmódját, életstratégiáikat, a város társadalmában betöltött szerepeiket.

Így számos egyéb forrás – például polgármesteri iratok, anyakönyvek, népszámlálási adatok, újságok, anyakönyvek, periratok is felhasználásra kerültek, kiegészítendő az alapforrás feldolgozásával nyert adatokat, kísérletet téve arra, hogy még teljesebb kép rajzolódjon ki a város középosztályáról és elitjéről, valamint az általuk alkalmazott cselédekről. Igyekeztem egyéni élethelyzeteket, életutakat is bemutatni, hogy ezekkel a „mélyfúrásokkal” árnyaljam a cselédekről és munkájukról bennünk élő, néha hamis, de sokszor igaz közhelyekkel teli mentális képet, melyet főleg a szépirodalmi alkotások és a filmek alapoztak meg.

Dolgozatom írásakor fontosnak tartottam, hogy a kutatási területet, mely bár szűk időkeretben és térben található, ne válasszam le teljesen a makrotörténeti struktúrákról. Így igyekeztem úgy közelíteni a dolgozat tárgyá(i)hoz, hogy tágabb keretek között helyezzem el a salgótarjáni cselédek és cseléd tartók társadalmát – így mind a jog-, társadalom-, gazdaság-, mentalitás- és nőtörténet vonatkozó részeit is érintettem kutatásom során és megjelenítettem a vonatkozó témaköröknél. Úgy

¹ Nógrád Megyei Levéltár: IX. 502. b. A SZOT TB Főigazgatósága Nógrád Megyei Igazgatóságának és jogelődjeinek iratai, háztartási egyéni nyilvántartás.

gondolom, hogy a statisztika és az egyedi példák együtt adnak átfogó képet a témáról.

Törekedtem arra, hogy a városi társadalom eme rendkívül színes részét, két végletét, több kontextusban bemutassam, ezáltal rekonstruálva a társadalom működését, szövedékét.² Hiszen, ahogy Kracauer is írta, mikro- és makrorealitások egymás mellett léteznek, egyformán autentikusak.³ Próbáltam e kettőt felváltva alkalmazni, bár sokszor nem csak módszertani okok, hanem a források adta lehetőségek miatt is.

A források és a téma nemcsak az egyedi, illetve a számok által meghatározott átlag megrajzolására adott lehetőséget, hanem egyéb történetírói módszerek előtt is teret nyitott. Mindkét oldalról megközelíthető a társadalomtörténet írás módszereivel, a sajátos fejlődésű kisváros egyedi középosztályának megragadását és elemzését is lehetővé teszi, nemkülönben a házicselédék rétegének bemutatását. Ugyanakkor az utóbbi társadalmi csoport lehetővé teszi a nőtörténetírás módszereinek felhasználását. A cselédék rétegének bemutatása elsősorban az általuk betöltött társadalmi szerep bemutatását adja, tehát megközelíthető a női munkavállalás irányából. Ugyanakkor, mint női nemi szerep betöltői, a sajátos gazda-cseléd hatalmi viszony vagy a családban betöltött sajátos szerep tagjaként is tárgyalható a házicselédség története. Úgy gondolom, hogy mindegyik megközelítési mód csak gazdagította ennek a két rétegnek a bemutatását, és nem zavarossá, hanem sokkal inkább sokszínűvé és teljesebbé tette az általam felvázolt képet. Nem csak a város cselédtartóinak és cselédeinek társadalmát akartam megrajzolni, hanem választ találni arra a kérdésre, mennyiben hasonlított ezeknek a társadalmi rétegeknek az életmódja és a statisztikai adatokból kinyerhető jellemzői fővárosi társaikéra. Mennyire volt hasonló és mennyire volt különböző életük ebben a sajátos fejlődésű kisvárosban, és az hogyan változott abban a negyedszázadban, amit górcső alá vettem. Az első világháborút követő gazdasági válság, a trianoni határváltozás, majd a konszolidáció és a háborús gazdaság volt-e hatással a cselédtartásra, a cselédék életére, vagy mindvégig homogén a kép.

² Szijártó M. István: Bevezetés In Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok Miskolc, 2003. 16. p.

³ Sigfried Kracauer: Geschichte – Vor den letzten Dingen Frankfurt am Main, 1971. 104-129. p.

ORSZÁGOS MUNKÁSBIZTOSÍTÓ INTÉZET.

20206

Háztartási munkaadó nyilvántartása.

Törzsszáma H. 6143.

Munkaadó neve és lakása

Höntrey Terence
városi méster Salgótarján

Sorszám	A bejelentett alkalmazott neve	Születési éve	A bejelentés ideje (év, hó és nap)		A bejelentő lap száma	A kijelentés ideje (év, hó és nap)		A kijelentő lap száma	Napibérosztály	A változás bejelentésének ideje (év, hó és nap)	A törzslap száma	A megbetegedés kelte	A felgyógyulás kelte
			4	5		7	8						
1	Komár Júlia	1912	XII. 5	XII. 6	429	XI. 24			2				
2	Lucsi Rozália	1911	V. 15	V. 24	429	V. 20	2007		3				
3	Reincan Mária	1912	V. 15	V. 25	2006	V. 1		343	3				
4	Pröföcskő Anna	1909	VIII. 2	VIII. 8	420	VIII. 7			3				
5	Horvát Pál	1905	VIII. 1	VIII. 7	934	VIII. 20		3816	4				
6	Székely Mária	892	V. 15	V. 20	3802	V. 30	V. 2	5765					
7	Horvát Lajos	905	V. 1	V. 2	5752	V. 30	V. 2				327	V. 28	V. 31
8	Kovács László	910	X. 3	X. 3		X. 30	X. 2				475	936	X. 16
9	Kovács László	910	X. 3	X. 3		X. 30	X. 2						
10	Székely Lajos	914	X. 1	X. 2		X. 30	X. 8						
11	Kelemen Mária	906	X. 1	X. 12		X. 1	X. 12						
12	Andor Katalin	913	X. 15	X. 16		X. 1	X. 2						

Jegyzet:

5. ad 20/39 n. u. i. alapján a Felsőp. Község VII. 3 - VII. 4

becsület. Külső b. 20/39 n. u. i. alapján a Felsőp. Község VII. 3 - VII. 4

15. becsület. Külső b. 20/39 n. u. i. alapján a Felsőp. Község VII. 3 - VII. 4

Az alapforrás⁴

A cselédtartók és cselédek társadalmának bemutatása előtt mindenképp el kellett helyezni a térben és időben a vizsgálat alá vont rétegeket. Így először bemutattam az akkori Salgótarjánt, rövid történeti háttérrel megfestve. Kiemeltem az iparosodás

⁴ Nógrád Megyei Levéltár: IX. 502. b. A SZOT TB Főigazgatósága Nógrád Megyei Igazgatóságának és jogelődjeinek iratai, háztartási egyéni nyilvántartás.

fontosságát, hiszen a 19. században talált szén bányászatára épült ipari fejlődés meghatározta a község majd város településszerkezetét és társadalmát egyaránt. Tehát a település a 19. század végére az észak és dél felől kialakuló ipari telepek közé szorult, melyek meghatározták fejlődését. Az üzemi telepek stílusa, szerkezete eltért a település többi részétől, így nem volt egységes a falu struktúrája, sőt, össze sem forrtak azzal, hanem külön egységként működtek. Csak a várossá válás után indult meg a városias arculat kialakulása, egységes koncepció kialakítása.⁵

Ezután megvizsgáltam, milyen társadalmi keretek közt éltek a város cselédjei és cselédtartói.

A 19. század végén a település lakosságának kétharmada az ideérkezett idegen munkásokból állt, így a falu őslakossága elvesztette súlyát ebben az embertömegben. A századforduló után felgyorsult a lakosság elmagyarosodása, a külföldiek jelentős része hazatért szülőföldjére, az itt maradottak és gyermekeik pedig megtanultak magyarul. Ez a folyamat mintegy fél évszázadot vett igénybe.⁶ A századfordulótól kezdve a munkavállalók a környékbeli falvakból érkeztek.

A megvásárolt paraszti telkek előkertjébe az új tulajdonosok egyemeletes házakat építettek üzletekkel. A kereskedések, kávéházak, vendéglők, kocsmák túlnyomó részét zsidó polgárok működtették. A kereskedők és a kisiparosok száma hirtelen nőtt, hisz a falut a gyors növekedés miatt a korlátlan lehetőségek hazájának tekintették.

Az értelmiség-polgárság szintén a bevándorlók köréből tevődött össze és a gyárakhoz, bányákhoz volt köthető jelentős részük. Számarányuk az országos átlag felét, harmadát sem érte el, mindössze 3%-ot tettek ki az összlakosságot tekintve. A falutól elkülönülve a gyárak melletti kolóniákban éltek, alig-alig bekapcsolódva a település életébe.⁷ Szabó Zoltánt idézve: „Polgárság Salgótarjánban nincs, mert nem is lehet. Tarján egycsapásra vált földesurak községéből ipari vállalatok üzemévé és a közbeeső időben polgárság kifejlődésére nem volt alkalom. Annál is inkább, mert Salgótarján eképp egyik uraság alól a másik uraság alá került, a földesúri uralom csebréből a kapitalista oligarchák vedrébe. Közbeeső idő nem volt a város fejlődésében és az üzemek közé eső tér, ahol a város és polgárság megvethette volna lábát, szintén kicsiny.”⁸ Vajon igaz volt ez a megállapítás? Többek közt ezt a problémát vizsgáltuk meg az alapforrás feldolgozásával.

A felhasznált forrás lehetővé tette kimutatás készítését a cselédtartók foglalkozásáról. Ezeket az adatokat felhasználva a cselédtartók a népszámlálásokban megadott kategóriákba lettek sorolva, majd három évet kiválasztva elkészült a dolgozat 1. számú táblázata. Mivel az adatok hiányosak voltak, nem kaphattunk pontos eredményeket, de a számadatok így is megengedték bizonyos tendenciák, összefüggések kimutatását. Kimutattuk, hogy a béke időszakában számszerűen nőtt a cselédtartók száma – 254-ről 267-re, ha nem is nagyságrendekkel, de ilyen kis

⁵ Salgótarjáni Új Almanach. Salgótarján 1997, 92. p.

⁶ Salgótarján története. Salgótarján Városi Tanács VB. 1972, 117. p.

⁷ Salgótarján története. Salgótarján Városi Tanács VB. 1972, 122. p.

⁸ Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Cifra nyomorúság. Budapest, 1986. 243. p.

arányú lakosságszámnál 13 fő sem elhanyagolható. Az 1941-es évi adatokat nézve visszaesés tapasztalható (256 fő), de még ekkor sem ment az 1931-es adat alá.

1931-ben és 1936-ban a legtöbb cseléd tartó a kereskedők köréből került ki, az első évben 40,8%-uk, a második évben 41,2%-uk dolgozott kereskedőként. Ez az arány 1941-re 31,1 %-ra esett vissza, ami igen jelentős változás a korábbi évekhez képest. Mivel a cseléd tartók száma a három évben nagyságrendileg jelentősen hasonló arányú, joggal feltételezhetjük, hogy a cseléd tartó kereskedők arányának csökkenése a zsidótörvények életbelépésével hozható összefüggésbe. Az 1939-ben hozott II. törvény szerint minden iparendeléssel vagy iparigazolvánnyal bíró lakosnak bejelentést kellett adni születési és vallási adatairól. Maximálták a zsidóknak kiadható iparendelések és iparigazolványok számát, a fennálló italmérési és italeladási engedélyeket két év alatt vissza kellett vonni, majd 1944-ben sor került az üzletek hatósági bezárására is. Az iparosok aránya is némi csökkenést mutat a kereskedőkhöz hasonlóan. Ugyanakkor 1941-re jelentősen megnőtt a közszolgálat és értelmiség kategóriákba sorolható foglalkozású cseléd tartók aránya, ami relációban lehet a cseléd tartó kereskedők arányának a csökkenésével, vagy azzal, hogy ekkora anyagilag jobb helyzetbe kerültek ezek a rétegek az első világháború utáni helyzetükhöz képest. Ebben a kategóriában számottevő növekedést mutat a cseléd tartó „véderő” száma, ami 1931-hez és 1936-hoz képest a kétszeresére nő. Mindez a háborús helyzettel hozható összefüggésbe, valamint azzal, hogy az elégedetlenkedő munkások sorozatos sztrájkja miatt szüksége volt a fegyveresek jelenlétére.

Megnéztük az 1930-as népszámlálás adatait is és összevetettük a cseléd tartókról készített adatokkal.⁹ Eszerint a közszolgálat és szabadfoglalkozás kategóriában dolgozók összességét nézve valamivel több, mint 7% tartott cselédet. Ez a számarány a kereskedők esetében majd 14%, tehát majdnem a duplája, mint az előző kategóriában. Az ipar kategória a népszámlálás esetében magába foglalta a gyári tisztviselőket és a munkásokat is, így ezt az adatot nehéz volt elemezni. Több, mint négyezer iparban dolgozó közül, melynek jelentős része munkás lehetett, csak 18-an tartottak cselédet, ez 0,4 %-ot tesz ki.

A fenti adatokat részben össze tudtuk venni 1930-as és 1941-es Budapesti adatokkal. Kimutatható volt, hogy vannak azonosságok, például a földbirtokos cseléd tartók alacsony aránya nagyon hasonló: Budapesten mindkét évben 2% körüli, míg Salgótarjánban 1,4 %. Ugyanakkor a kereskedő és az iparos cseléd tartók Salgótarjánban sokkal nagyobb arányban képviselték magukat a cseléd tartók között: 1941-ben például a cseléd tartók 31,1%-a volt kereskedő, 14,1%-a pedig iparos, addig Budapesten ez 10,8 +5% (a segédzemélyekkel együtt) illetve 7,7%+5%. Fordított a helyzet a tisztviselők esetében: Salgótarjánban a cseléd tartók mintegy 13,2% volt köztisztviselő 1931-ben, addig Budapesten ez az arány 17,1 % egy évvel korábban. Ha nem is tudjuk az adatokat egy az egyben összevetni az eltérő kategóriák miatt, az látszik, hogy a fővárosban a tisztviselők és az értelmiség képviselték a cseléd tartó rétegek bázisát, hiszen az összes cseléd tartó háztartás felén osztoztak.¹⁰

⁹ Az 1930. évi Népszámlálás II. rész Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Szerk: Magyar kir. KSH Budapest, 1934. 488. p.

¹⁰ Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, 1983. 41. p.

Salgótarjánban viszont ez a réteg a cseléd tartó mintegy harmadát tette ki, többen voltak a kereskedők, iparosok, iparban dolgozók. Ez mindenképp a város ipari jellegével hozható összefüggésbe.

A továbbiakban bemutatásra kerültek a különböző a különböző cseléd tartó rétegek. Elsőként az igen vegyes képet mutató városi elit, majd következő cseléd tartó rétegeként a közszolgálatban dolgozó tisztviselőket, az értelmiséget és a szabadfoglalkozású értelmiséget mutattam be. Utána következtek az előbbiekhöz hasonlóan szintén nem helyi születésű üzemvezetők és a műszaki értelmiség, aztán a kisiparosok és a kereskedők.

A cseléd tartó rétegek elemzése után megnéztük, milyen életmódot folytattak, milyen életstratégiáik voltak a cseléd tartóknak. Ehhez vizsgáltuk iskoláztatási szokásaikat, részvételüket a város egyleti és kulturális életében.

Mivel az életmód fontos részét képezi a lakáshelyzet, így ennek is külön alfejezetet szenteltem. Kitértem az üzemek által épített lakásokra, az általános lakáshiányra és hagyatéki leltárak, fényképek segítségével a lakások tárgyi kultúrájára. Az 1941-es népszámlálási íveken beazonosítva az akkor cseléd tartókat, kimutattuk, hogy a cseléd tartók alig valamivel több, mint 10%-a rendelkezett saját tulajdonú lakással, 35%-uk pedig a munkáltatója által nyújtott lakásban lakott. A fennmaradó túlnyomó többség pedig magánszemélytől bérelt lakásban lakott.

A dolgozat következő felében a másik oldal, a cselédség került elemzés alá. Először a cseléd fogalmát definiáltuk, majd elhelyeztük a többi dolgozó réteg között, kiemelve a cselédmunka sajátosságát.

A dolgozat által tárgyalt időszakban a cseléd már bérmunkásnak számított, akinek munkaidejével a munkaadója rendelkezett. Származásukat tekintve általában szegényparasztok voltak, akik azért mennek a városba dolgozni, hogy megkeressék a hozományra valót. Visszakerülve a falura a városi konyha, a polgári életforma és magatartás meghonosítói lesznek.

De miért tartjuk speciális munkának a cselédkedést? A munkával járó életmód – a családdal való közeli kapcsolat, együttélés azonban megkülönbözteti minden más munkától, így vizsgálata nem különíthető el a család intézményének vizsgálatától, a családon belüli funkciók, tevékenységek, interperszonális kapcsolatok elemzésétől. A cseléd tehát a család életének része, de nem tagja a családnak. A családfő a munkaadója, de egyben paternalista függésben is él tőle. A felfelé törekvő polgárság számára a cseléd státuszszimbólum lett, akivel társadalmi fölényt éreztetve leereszkedő modorban, de határozott, harsány hangon bánt; az úriasszonyok elvárták a kézcsókot, a megfelelő megszólítást, sőt, olykor a fenyegetést is megengedték maguknak.

Mindez azt mutatja, hogy a polgári társadalomban a cseléd létet kettősség jellemezte, az átmenet a patriarchális függés és a szerződés szabályozta munkaviszony között.

Megállapítottuk, hogy a házicseléd státusnak a városi bevándorlásban betöltött generáló hatása mellett igen lényeges volt a női foglalkoztatásban játszott domináns

szerepe is. A házicselédek Budapesten ugyanis szinte kizárólag, de vidéken szintúgy zömmel bevándorlókból kerültek ki. A korszakban a női munkavállalók egynegyede, majd egyötöde dolgozott házi cselédként, mely alig volt kevesebb az iparban dolgozó munkásnők arányánál.¹¹

Bemutattuk a cselédmunka törvényi háttérét, alátámasztva a fenti megállapításokat.

Áttértünk arra, hogy a cselédkérdés a korszakban nem, mint vitatott társadalmi jelenség szerepelt a közgondolkodásban, hanem inkább a cselédmunkaerő-piac ingadozása keltett aggodalmat a közvélemény érintett részében. Ez a nagyarányú fluktuáció miatt volt így.

Ezt az alapforrásból kimutatott statisztika is alátámasztja: az 1921 és 1944 között Salgótarjánban cselédként dolgozók 71 %-a 6 hónap vagy annál kevesebb ideig dolgozott ugyanannál a munkaadónál, 67 %-a egyetlen helyen dolgozott, 21,5 %-uk két-három alkalommal változtatott munkahelyet, 11,5 %-uk pedig négyszer vagy még többször.¹² Ez a folyamatos változás, a cselédek állandó mozgása a munkahelyek között, illetve állandó cseréjük természetesen időleges munkanélküliséget okozott. Aki nem kapott rögtön munkát, állás hiányában azonnal hazament.

Megnéztük a munkakeresés különböző formáit, bemutatva az informális és formális csatornákon keresztül zajló munkakeresést is, kitérve a helyi munkaközvetítőkre

Vizsgáltuk a cselédek életkorát, családi állapotát és az e közötti összefüggéseket. Mivel a cselédkedés a nők életében – legalábbis ami a döntő többséget illeti – átmeneti állapot volt a fiatal felnőttkor (esetenként még inkább gyermekkor) és a férjhezmenetel között, a cselédek átlagéletkora igen alacsony, 24 év.¹³ Az országos adatokkal egybevágóan a Salgótarjánra vonatkozó adatok is, melyek azt mutatják, hogy a cselédek 43 %-a 20 évesnél fiatalabb, 29 %-uk 20-25 év közötti, 28 %-uk pedig 25 évesnél idősebb volt. Eszerint majd $\frac{3}{4}$ -ük a 25 év alatti fiatal nőkből tevődött ki¹⁴. A feldolgozott nyilvántartó kartonok szerint a legfiatalabb cseléd 11, a legidősebb pedig 78 éves volt a korabeli adatfelvétel idején. Fentebb leírtakból következik, hogy a háztartási alkalmazottak túlnyomó része hajadon volt, kisebb részüket tették ki az özvegyek és férjzetek. A salgótarjáni cselédek 9,1 %-a volt férjzett, 3,2%-a pedig özvegy volt. Mivel a férjzett cselédek átlagéletkora 36 év, szemben a hajadonok 23,5 évével, feltételezhetjük, hogy nem a házasságuk elején, hanem már a viszonylag nagy gyermekeik mellett vállaltak munkát, hogy hozzájáruljanak a család megélhetéséhez. Valószínű, hogy sokan közülük bejáró takarítónőként dolgoztak.

¹¹ Nagy Bea: Nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Férfiuralom. Szerk.: Hadas Miklós, Bp. 1994.

¹² Nógrád Megyei Levéltár: IX. 502. b. A SZOT TB Főigazgatósága Nógrád Megyei Igazgatóságának és jogelődjeinek iratai, háztartási egyéni nyilvántartás.

¹³ Ua.

¹⁴ Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség Budapest. 1983 61-63. p.

Az özvegy cselédek átlagéletkora természetesen magasabb, 43,6 év, közülük kerül ki a legidősebb cseléd, egy 78 éves özvegyasszony is.

Az átlagos munkaviszony hossza az összes cselédet tekintve 6, 59 hónap volt. A férjezett cselédek ennél valamivel hosszabb ideig, 7,07 hónapig szolgáltak egy adott helyen, míg az özvegy cselédek 9,26 hónapig voltak ugyan annál a munkaadónál alkalmazásban. Az egy évnél kevesebb időtartamot dolgozó cselédek átlagéletkora 23 év, az 1- 5 évet dolgozóké 24 év, az 5 - 10 évet dolgozóké 30 év, a 10 évnél többet dolgozóké 33 év.

Ezután áttértünk a gazda-cseléd viszony pszichológiai jellemzőire: Ez a fajta munkaviszony általában mindig két nő között jön létre. Mivel a munka tere privát tér - maga a ház vagy a lakás, és a tevékenység a háziasszonyi szerepkörnek felel meg, azzal jár, hogy a ház úrnője sokszor tudattalanul fél attól, hogy elveszti legitimitását, mint háziasszony, miközben nem akarja elvégezni azokat a feladatokat, melyek a szerepkörrel járnak.

Majd megnéztük, hogyan töltötték a cselédek minimális pihenőidejüket és milyen körülmények között éltek.

Kimutattuk az összefüggéseket a cselédkedés és a deviáns viselkedések között: A cselédek, mint mondtuk, átmeneti élethelyzetben voltak a gyermekkor és a házasságkötés között. Korán elkerültek a szülői házból, éretlenül, fiatalon szakadtak ki családi környezetükből. Mindebből, a gyökértelenségből, a városi létből, az érzelmi elhanyagoltságból, a szeretet iránti vágyból adódott tehát a deviáns viselkedések gyakorisága, ideértve az öngyilkosságot, prostitúciót, törvénytelen születéseket. A születési anyakönyvek adatait felhasználva Salgótarjánban 1919-1944 között 11 107 élve születés történt, melyek közül összesen 870 volt a házasságon kívüli születések száma, ami 7,83%-ot tesz ki, nagyjából az országos átlagnak megfelelően¹⁵. b Salgótarjánban a 870 hajadon édesanya közül összesen 113 dolgozott házicsselédként, vagyis 12,98%, ami alacsonyabb az országos átlagnál, bár erre egy 1901-es adat van csak hasonlítóképpen, mely szerint a törvénytelen születések számát tekintve az esetek egynegyedében volt házicsseléd az édesanya

Az anyák életkorát elemezve a következő adatokat kaptuk: a házasságon kívül gyereket szülő leányanyák közül 20 év alatt volt a salgótarjáni cseléd lányok 11,2%-a, 43 %-uk volt 20-24 éves, 25-29 évesen szült 34,5%-uk, 11,3 %-uk pedig 30 éves vagy annál idősebb volt, hasonlóan az országos adatokhoz. Ez utóbbiak szerint a házasságon belül szülő nők 20-24 éves koruk között 26-27 %-ban részesültek a születésekből, és épp 30 éves kor fölött szültek nagyobb számban, arányban: 41%-ban. Tehát a házasságon belüli illetve kívüli termékenység eltért egymástól, a fiatalabb cseléd lányok nagyobb eséllyel szültek gyereket házasságon kívül

A Balassagyarmati törvényszéken tárgyalta polgári és büntetőperek között található néhány ügy, melyben salgótarjáni cselédek is szerepet kapnak. Sajnos statisztikát nem lehet készíteni, mivel az iratok csak töredékesen maradtak fenn, és a

¹⁵ Nógrád Megyei Levéltár: XXXIII. 1. a. Nógrád vármegye állami anyakönyvei másodpéldányainak levéltári gyűjteménye

segédkönyvekben sem szerepel az elkövető vagy a peres felek foglalkozása. Ugyanakkor a fenti deviáns viselkedésformák mindegyikére találhatók példák az iratokban, melyek alátámasztják azok előfordulását. Több büntetőper anyagát végigvizsgálva és bemutatva láttuk, hogy jellemző módon a bűntényt elkövető lányok nagyon fiatalok, húsz év alattiak voltak, mindannyian csonka családból származtak. Súlyos bűntényeket nem követtek el, főleg lopás, csavargás, tiltott magzatelhajtást követtek el.

A dolgozat következő alfejezete egy volt cselédlánnyal készített interjú volt, aki a közeli Mátraszelen, majd Salgótarjánban vállalt munkát házasságkötése előtt. Az édesanyját két évesen elvesztő Gizi néni története sokban alátámasztotta az átlagot – például a csonka családból való származásával - , de ellent is mondott annak. Mint a nagy átlag, fiatal lányként kezdett dolgozni, 17 éves korától 23 éves koráig, és megkereste a stafírungra valót. Vidékről jött, de nem parasztcsaládból. Viszont sokáig dolgozott egy-egy helyen, az átlagtól eltérően. A munkaadói, főleg a második helyén, családtagként kezelték, emberszámba vették, ezért jól érezte magát, nem volt gyökértelen félárva létére, akkori léptékkal messze szülőhelyétől. Cselédkedése után hazatért, nem eresztett gyökeret a városban, hiszen házassága, férje munkája jelenlegi lakóhelyéhez kötötte.

Végül egy család történetén vizsgáltuk személyes sorsokon keresztül a mobilitást, a cselédkedés jellemzőit, az esetleges devianciát és annak következményeit, bemutatva, hogy kilátástalan, vagy nagyon nehéz helyzetből is volt kiút.

Összefoglalva a kutatási eredményeket, kimondhatjuk, hogy a cselédtartás városi társadalmon belüli vizsgálata bizonyosan egy jelző lehet arra, hogy jelen esetben a forrás segítségével akár név szerint is meghatározhatjuk egy kisváros, jelen esetben Salgótarján polgárságát. Kihangsúlyozzuk, hogy a forrás egyedülálló, hiszen név, lakcím és foglalkozás szerint beazonosíthatóak a város cselédtartói, ami akár a városi elit és polgárság összeírásaként is felfogható.

Statisztikailag kimutatható volt, hogy a kereső népesség mindösszesen 3,4 %-a tartott cselédet Salgótarjánban a vizsgált korszak közepén. Megállapítottuk, hogy ez valóban igen alacsony arány és egy kifejezetten szűk polgárságra utal, ha összevetjük budapesti adatokkal. Főleg, hogy azt az adatot nyertük, miszerint igen kevesen tartottak cselédet az ún. úri középosztály tagjai körül, ugyanis ha megfeleltetjük ezeket a közszolgálat és szabadfoglalkozás kategóriában dolgozókkal, láttuk, hogy csupán 8%-uk engedhette meg magának a cselédtartást. Ugyanakkor azt is elfogadjuk, hogy a szűkülő, rosszabbodó anyagi lehetőségek még nem feltétlenül zárnak ki valakit a középosztály tagjai közül, ha egyébként műveltsége, iskolai végzettsége, életstílusa, kapcsolati rendszere oda sorolja.

Kimutattuk, hogy ugyanez az arány a kereskedőket tekintve közel 14%, tehát majdnem a duplája, mint az előző foglalkozási kategóriában. Salgótarjánban tehát ők voltak abban az anyagi helyzetben, akik a leginkább megengedhették maguknak a cselédtartást, vagyis a polgárság igen jelentős rétegét képviselték.

Nem fogadhatjuk el tehát a korabeli szerző sarkos véleményét, hogy polgárság, mint olyan, Salgótarjánban nem létezett, hiszen a város ipari jellegéből és rohamos

növekedéséből adódóan igény volt mind a munkások, mind a mérnökök és tisztviselők, sőt az újonnan nyíló hivatalokban, laktanyákban dolgozók részéről is a kereskedelmi szolgáltatásokra, kisiparra egyaránt. Minden szóba jöhető forrás segítségével, felhasználva az adatbázisban szereplő neveket összevetve a forrásokban szereplőkkel, megvizsgáltuk a cseléd tartók városban betöltött politikai-közéleti szerepét, az egyesületi életben való közreműködésüket, életmódjukat, lakáshelyzetüket, gyermekeik iskoláztatását, anyagi-tárgyi kultúrájukat, kijelenthetjük, hogy bár kisvárosi keretek és lehetőségek között, de polgári élet-életstílust követtek, ugyanúgy, mint bárhol máshol az országban ebben a korszakban.

Az alapforrás cselédek életét érintő adatait feldolgozva megállapítottuk, hogy a kisvárosi társadalom szerkezetében a nagyvároshoz hasonlóan megtalálhatók a házicseléd, bár alacsonyabb számban: életkoruk, munkavállalásuk időtartama egybevágh az általános tendenciákkal, deviáns viselkedésformák pedig szintúgy megjelennek, mint a fővárosban. Statisztikát csak a törvénytelen születésekről tudtunk készíteni, de sok forrást kutattunk és dolgoztunk fel a deviáns viselkedésformák egyéb eseteiről büntetőpereket feldolgozva. Egyéni életutakat pedig egy életinterjú és egy családtörténet alapján tudtunk összevetni a narratívával és a statisztikával.

Az egyéni sorsokat, életutakat, stratégiákat vizsgálva kitűnt, hogy a cselédek egyéni élettörténetei sokban alátámasztják az átlagot, a statisztikákat, a jellemző tendenciákat és a történészek feltevéseit, de legalább annyiban árnyalják is azokat, rámutatva, hogy az általánosításokkal és a következtetésekkel óvatosan kell bánni. Láttuk, hogy a cselédek túlnyomó része a férjhez menés előtt kereste meg a stafírungra valót, csak viszonylag rövid ideig dolgozva, rövid időt töltve egy-egy helyen.

Láthattuk, hogy ellentmondva a korabeli és jelenkori cselédkérdést elemző irodalomnak, félárvaként vagy törvénytelen gyermekként is volt kiút, volt lehetőség a kitorésre, sikeres vagy/és biztos család és szakmai háttér kialakítására, nem volt evidens és szükségszerű az elbukás. Ugyanakkor a feltárt bűnesetek elkövetői valamilyen szempontból hátrányos helyzetűek voltak, szegény családba születtek, apa vagy anya nélkül nőttek fel. Nem találtam olyan esetet, amelyben jó – értve ez alatt a szerető háttérrel, nem pedig az anyagi biztonságot - családi háttérű cseléd lány követett el bűntettet. Ez tehát megerősíti mind a korabeli diskurzust, ami főleg a prostitúció veszélyeire tért ki, valamint a cseléddel való megfelelő bánásmódot hirdette, mind a jelenkori történetírást, ami kihangsúlyozza a cselédkérdés, mint sajátos, totális jellegű munkavégzés sajátosságát, amely privát térben, testet lelkét a nap 24 órájában kiszolgáltatva, rendkívül alacsony bérért folyik.

Az is szembetűnő volt, hogy akár pozitív, akár negatív egyéni életúttal vagy életpizóddal találkoztunk, számos cseléd lány volt félárva. Statisztikai kimutatás erről nincsen, de elképzelhető, hogy ezekben az esetekben az anyagi kényszer, esetleg az új házastárs hozzáállása hatással volt a fiatal lányok elszegődésére.

Azt is láthattuk az életutakból, hogy ellentmondva a korabeli cikkeknek, az irodalmi példákban, a deviáns viselkedésformák gyakoriságának és a cselédmunkát övező általános jelenkori történeti narratíváknak, lehetséges volt az, hogy a cseléd biztonságban érezze magát munkaadója családjánál, hála az emberséges bánásmódnak és a munkája iránti elismerésnek. Valóban sok esetben a házicseléd

elsajátította a későbbi női szerepeket felkészülve a házasságra, vagy épp a polgári életmód, kultúra közvetítőjévé vált a város és a falu között, amit aztán büszkén is vállalt.

Úgy vélem, ez a dolgozat arra példa, hogy a rendszer, annak működése és struktúrája úgy ad teljes képet, ha árnyalva van a mikrovilággal is, és fordítva: az egyedi akkor teljes, ha látszik mögötte a társadalom és annak működése is.¹⁶ Ennek a szemléletmódnak próbáltam megfelelni munkámmal.

¹⁶ Gyáni Gábor: A mindennapi élet, mint kutatási probléma in Aetas 1997. 1. sz-ban megjelent cikke járja körül a mikro- és makrotörténetírás közti viszonyt és a felmerülő különböző elméleteket és problémákat.